

بررسی و ارزیابی بانکداری اسلامی در ایران از لحاظ تخصیص منابع و ارائه راهکارهای کاربردی

سعید شعوری، میثم الهیاری

فارغ التحصیل کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه فردوسی مشهد

دانشجوی دکتری مدیریت بازرگانی گرایش بازاریابی مرکز تحصیلات تکمیلی پیام نور

چکیده

با توجه به حضور بانکها در چرخه اقتصاد و نقش غیر قابل انکار آن در مسیر رشد و توسعه اقتصادی، اقتصاددانان در کشورهای اسلامی به منظور بهره‌برداری از قابلیت‌های سیستم بانکی و حذف مشکلات و موانع غیر شرعی آن شروع به مطالعه بانکداری اسلامی و نظریه‌پردازی در این موضوع نموده‌اند که به تبع آن مورد استقبال سیاست‌گذاران اقتصادی این کشورها قرار گرفته است. مبنای اصلی این نظریات بر این پایه است که سپرده‌گذار، پول خود را تحت عقود قرض، شراکت و یا وکالت در اختیار بانک قرار می‌دهد و بانک نیز این پول را بر اساس عقود اسلامی تحت عنوان عقود قرض‌الحسنه، عقود مبادله‌ای، عقود مشارکتی و سرمایه‌گذاری مستقیم پول به چرخه اقتصاد وارد می‌کند و در نتیجه از کارمزد و سود فعالیت‌های مزبور استفاده می‌کند. در این مقاله با ارزیابی قراردادهای و بیان شیوه‌های اعطای تسهیلات در بانکداری اسلامی، به طرح برخی از اشکالات مهم این قراردادها در سیستم بانکداری ایران می‌پردازیم. همچنین الگوی جدیدی پیشنهاد می‌شود که روش‌های جدید اعطای تسهیلات همچون اعطای تسهیلات به شیوه اعتبار در حساب جاری و براساس کارت اعتباری را بیان می‌کند و علاوه استفاده از عقد مرابحه بعنوان یکی از عقود اسلامی قدیمی که محدودیت‌های سایر عقود را برطرف نموده و از جهت گستره کاربرد و نگرش وسیع در تنظیم آئین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی، مناسب ارزیابی می‌شود به عنوان جایگزینی برای سایر عقود پیشنهاد می‌شود.

واژگان کلیدی: بانکداری اسلامی، تخصیص منابع، عقود اسلامی، قراردادهای مبادله‌ای، قراردادهای مشارکتی

۱- مقدمه

بانک‌ها به عنوان موسسات مالی و خدماتی در یک جامعه، نقش تعیین کننده‌ای در گردش پول و ثروت داشته و از جایگاه ویژه‌ای در اقتصاد هر کشور برخوردارند.

در واقع یکی از با سابقه‌ترین، رایج‌ترین و موثرترین واسطه‌های مالی، نظام بانکی است، به طوری که با استفاده از شعب گسترده و با بهره‌گیری از انواع سپرده‌ها، سرمایه‌های ریز و درشت، کوتاه‌مدت و بلندمدت را از سراسر کشور جمع‌آوری کرده و تبدیل به سرمایه‌های کلان و باثبات می‌کند و در نهایت آن‌ها را در قالب انواع تسهیلات بانکی در اختیار متقاضیان قرار می‌دهد.

از حدود ۵۰ سال پیش اندیشمندان مسلمان تلاش نمودند تا با بهره‌برداری از بانک بعنوان مهم‌ترین واسطه مالی، آن را بر اساس تعالیم اسلام تعریف کنند و به این ترتیب نوع دیگری از صنعت بانکداری به نام بانکداری اسلامی یا نوع محدودتر آن بانکداری بدون ربا متولد شد و به سرعت در کشورهای مسلمان گسترش یافت، به گونه‌ای که امروزه در اکثر کشورهای اسلامی و حتی برخی از کشورهای غیر مسلمان این گونه بانک‌ها حضور جدی دارند و در برخی از کشورها مانند ایران، پاکستان و سودان کل نظام بانکی بر اساس بانکداری بدون ربا طراحی شده است.

محققان بانکداری اسلامی ضمن بررسی نیازهای موجود در جوامع اسلامی از یک سو و ارزیابی ظرفیت‌های موجود در عقود اسلامی، الگوهای مختلفی را در جهت اجرای بانکداری اسلامی پیشنهاد داده‌اند که برخی از این الگوها به طور مختصر اشاره می‌کنیم. با تغییر قانون بانکداری ایران و حذف اعطای وام و اعتبار براساس قرارداد قرض با بهره، روش‌های دیگری برای تخصیص منابع جایگزین شد که در یک تقسیم بندی کلی می‌توان آن را به چهار گروه قرض‌الحسنه، قراردادهای مبادله‌ای، قراردادهای مشارکتی و سرمایه‌گذاری مستقیم تقسیم کرد.

در حال حاضر یکی از مشکلات نظام بانکی کشور که در اثر عدم تقارن اطلاعاتی، ضعف نهادی در کنترل و نظارت و مشکلات و بحران‌های اقتصاد بوجود آمده، نسبت بالای تسهیلات غیر جاری به کل تسهیلات بانک‌ها می‌باشد. چنانکه در شرایط فعلی حجم مطالبات معوق بانک‌ها با رشد بی‌سابقه‌ای مواجه شده به طوری که نسبت تسهیلات غیر جاری به کل تسهیلات بانک‌ها در سال ۱۳۹۲ حدود ۱۵/۳ درصد بوده است که در مقایسه با استانداردهای جهانی که حدود ۳ تا ۴ درصد می‌باشد رقم بسیار بالایی است. این امر لزوم بررسی و ارائه راهکار در زمینه پیشگیری و کاهش مطالبات غیرجاری را نشان می‌دهد.

در این مقاله سعی شده قراردادهای و شیوه‌های اعطای تسهیلات مورد استفاده نظام بانکی از جهات گوناگون ارزیابی شود و در نهایت با استفاده از تجربه بانکداری اسلامی در ایران و دیگر کشورهای اسلامی الگویی برای بخش تخصیص منابع بانک‌های تجاری و روش جدیدی که بر طرف کننده محدودیت‌های سایر عقود باشد ارائه خواهد شد. بنابراین پس از ذکر خلاصه‌ای از ادبیات موضوع به مبانی نظری و تشریح عقود خواهیم پرداخت و سپس به بررسی مشکلات و نقایص عقود پرداخته و در قسمت پایانی الگویی پیشنهاد می‌شود که روش‌های جدید اعطای تسهیلات و عقود جدیدی که در ایران انجام نشده و برطرف کننده یکسری محدودیت‌ها و نقایص پیش روی روش‌های کنونی است را تشریح می‌کنیم.

۲- ادبیات موضوع

در چند دهه اخیر متفکران مسلمان تلاش‌های زیادی در جهت اجرای بانکداری سازگار با ضوابط عمومی و اختصاصی قراردادهای اسلامی نموده‌اند. هر چند بیشتر این الگوها از لحاظ نظری و اجرایی با فقه اسلامی سازگار بوده و از جهاتی دارای مشابهت هستند اما در ترکیب عقود، میزان استفاده از هر یک از عقود و ... با یکدیگر تفاوت‌های اساسی دارند که قابل توجه می‌باشد. لذا در این قسمت به بررسی برخی از مهمترین این الگوها و مطالعات انجام شده می‌پردازیم.

شهید محمدباقر صدر (۱۳۵۹) یکی از نخستین الگوها در زمینه بانکداری اسلامی را ارائه می‌نماید که در این مدل، بانک در واقع واسطه‌گر مالی میان سپرده‌گذاران در قرارداد مضاربه است. در واقع بانک وجوه مازاد سپرده‌گذاران را جذب کرده و سپس آنها را براساس مضاربه در اختیار سرمایه‌گذاران قرار می‌دهند.

برخی از محققان تلاش نموده‌اند تا با مطالعه آسیب‌هایی که اجرای عقود چه به لحاظ ماهیتی و کارکردی در نظام بانکداری اسلامی ایران دارند، استفاده از عقود مبادله‌ای را مطرح نمایند (طالبی و کیائی، ۱۳۹۱، ص ۴) این محققان با تفکیک بین قراردادهای از یک طرف و موسسات پولی و مالی از طرف دیگر، بانک‌ها را به تناسب ماهیت پولی در قراردادهای مبادله‌ای متمرکز نموده‌اند.

برخی دیگر از محققان بانکداری اسلامی در ایران و سایر کشورها معتقدند عقود مشارکتی بنیان اصلی بانکداری اسلامی را شکل می‌دهند (شعبانی و سیف لو، ۱۳۹۰، ص ۱۲ و اکبریان و استدلال، ۱۳۸۷، ص ۳۱). در این دیدگاه بانکداری اسلامی واسطه‌گر وجوه نمی‌باشد بلکه عرضه‌کننده سرمایه است و در واقع بانکداری اسلامی به بانکداری مشارکت سود و زیان خلاصه می‌شود و عقود مبادله‌ای نقش قابل توجه‌ای در آن نخواهد داشت.

همچنین خلاصه‌ای از پژوهش‌های انجام شده در این زمینه در سال‌های اخیر بدین ترتیب می‌باشد:

رضا اکبریان (۱۳۸۶) به صورت موردی به بررسی مشکلات عملی مواجه با بانکداری اسلامی در چند کشور غربی و عربی می‌پردازد ضمن طبقه‌بندی مشکلات نظری و اجرایی در سطوح خرد و کلان آثار و نتایج ناشی از آن را مورد بررسی قرار داده است. وی معتقد است با وجود تحولات کمی و کیفی که بویژه در سال‌های اخیر در کشورهای اسلامی صورت گرفته با ارائه عقود مبادله‌ای، صکوک و عملیات خرید دین این مشکلات تا حدودی از بعد نظری بر طرف شده است، ولی در عمل کشورهای اسلامی هنوز با این چالش‌ها روبرو هستند.

طالبی و کیائی (۱۳۹۱) به بررسی چالش‌های پیش روی بانکداری بدون ربا می‌پردازند. ایشان پس از عنوان کردن قابلیت‌های ساختاری و کارکردی بانک‌ها و تطابق آن با الزامات شرعی، قانونی و اجرایی عقود مشارکتی این فرضیه را بررسی می‌نمایند که ریشه اصلی چالش‌ها در این است که بانک به عنوان یک ظرف توان گنجایش عقود مشارکتی به عنوان مظلوف را ندارد. بانک در بعد خرد و کلان اقتصادی دارای وظایف و ویژگی‌هایی است که اجرای عقود مشارکتی با آن‌ها سازگاری ندارد و الزام به این امر هم بانک‌ها را در اجرای وظایف ذاتی خود با مشکل مواجه می‌سازد و هم موجبات اجرای ناقص این عقود را فراهم می‌کند.

محمدجواد ایروانی، و همکاران (۱۳۹۱)، معیارهایی را شناسایی نموده‌اند که از دیدگاه سیاست‌گذاران نظام بانکی، این معیارها بر سهولت و اولویت استفاده از انواع تسهیلات در بانکداری بدون ربا موثر هستند. همچنین، انواع تسهیلات بانکی با استفاده از معیارهای منتخب و از منظر سیاست‌گذاران نظام بانکی، اولویت‌بندی نموده‌اند معیارهای مناسب، در سه مرحله و از طریق بررسی ادبیات موضوع، مصاحبه با افراد خبره و ارائه پرسش‌نامه تعیین شده است. سپس مدل مفهومی تحقیق بر اساس پنج معیار برگزیده و با توجه به گروه بندی تسهیلات بانکی، طراحی شده و پرسش‌نامه ای‌اچ‌پی برای اولویت بندی تسهیلات بانکی به خیرگان (سیاست‌گذاران نظام بانکی) ارائه نموده‌اند. با تحلیل پرسش‌نامه‌ها، انواع تسهیلات بانکی اولویت بندی شده و در پایان نیز ترجیحات سیاست‌گذاران و وضعیت فعلی تسهیلات بانکی مقایسه شده و زمینه برای سیاست‌گذاری‌های بهتر فراهم آمده است.

سیدعباس موسویان، (۱۳۹۲) سعی نموده‌است با بررسی تطبیقی مستندات فقهی بانکداری بدون ربا ایران که به صورت یک پارچه در کل کشور به اجرا در می‌آید و بانک اسلامی اردن که هم قدمت بیش‌تری دارد و هم در عمل تا حدودی موفق

بوده، مشترکات و مختصات آن دو را در تجهیز سپرده‌ها و تخصیص منابع به دست آورده و با هم مقایسه کرده تا با روشن شدن نقاط ضعف و قوت آن‌ها، زمینه برای طراحی الگوی کامل بانکداری اسلامی فراهم گردد.

سید عباس موسویان، محسن عبداللہی، (۱۳۹۳) در این پژوهش با روش توصیفی و اکتشافی با ابزار مصاحبه با خبرگان و پیمایش متون، اشکالات و ابهامات عقود بانکی را مورد مطالعه قرار داده، و با مطالعه موردی عقد مضاربه و با استفاده از تکنیک مدل‌سازی ساختاری تفسیری ISM، ارتباط و توالی مولفه‌های ایجاد آسیب و ابهام را بدست آورده است. نتایج مطالعه حاکی از آنست که «ضعف و نارسایی مقررات و دستورالعمل‌ها»، «سیاست‌های پولی و اقتصادی دولت و بانک مرکزی»، «آگاهی کارکنان و مشتریان بانک نسبت به عقود بانکی» و «توجه به ریسک‌های عقود بانکی قبل از تخصیص» در اولویت اول جهت اجرای صحیح قراردادهای شبکه بانکی می‌باشد.

محمدنقی نظریور و همکاران (۱۳۹۳) با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی، سعی نموده‌اند الگویی در راستای ارتباط بانک‌ها با بازار سرمایه در چارچوب نظام بانکداری بدون ربا طراحی نمایند و نتایج این مطالعه حاکی از این است که بانک‌های موجود در نظام بانکداری بدون ربا می‌توانند با استفاده از ابزارهای پذیرهنویسی و خرید و فروش صکوک اسلامی، صکوک حاصل از تبدیل به اوراق بهادارسازی دارایی‌ها، گواهی‌های سپرده، اوراق سهام مشارکت مدنی بانک‌ها، سرمایه‌گذاری مستقیم در بازار سرمایه، صندوق‌های سرمایه‌گذاری مشترک، پنجره خدمات بازار سرمایه و واگذاری اعتبارات به شرکت‌های فعال در بازار سرمایه، با بازار سرمایه ارتباط برقرار کنند و ضمن ورود به این بازار، منابع مالی مورد نیاز خود را تامین نمایند.

محمدنقی نظریور، و همکاران، (۱۳۹۴) به شناسایی و معرفی شاخص‌های صوری شدن معاملات جهت ارزیابی عملکرد نظام بانکداری بدون ربا می‌پردازند و فرضیه مقاله این است که بیش از نیمی از معاملات شعب بانک تجارت مشهد صوری است. جامعه آماری این مطالعه تمام قراردادهای منعقد شده بین شعب بانک تجارت مشهد مقدس و مشتریان در سال ۸۹-۱۳۸۸ می‌باشد و با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، ۴۵۱ مشتری که از بانک تسهیلات دریافت نموده‌اند، به عنوان نمونه انتخاب شده‌اند. گرچه اصل قانون عملیات بانکی بدون ربا کاملاً مطابق با شرع مقدس می‌باشد ولی نتایج مربوط به برآورد شاخص‌های صوری شدن معاملات نشان می‌دهد که بیش از نیمی از معاملات بانکی در شعب بانک تجارت مشهد صوری است.

۳- مبانی نظری

در بانکداری متعارف (ربوی) بانک‌های تجاری به طور معمول منابع خود را به صورت قرض با بهره مشخص در اختیار افراد و بنگاه‌ها قرار می‌داد. عمده منابع بانک‌ها به صورت وام و اعتبارهای کوتاه‌مدت و بلندمدت در اختیار افراد و بنگاه‌های اقتصادی قرار می‌گرفت که ماهیت قراردادهای وام و اعتبار براساس قرض با بهره بود که از نظر اسلامی ربا شمرده می‌شود و قابل استفاده در کشورهای اسلامی نمی‌باشد. با پیروزی انقلاب اسلامی و تصویب قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲ و اجرای آن در سال ۱۳۶۳ تحول عمده‌ای در زمینه فعالیت بانک‌ها آغاز شد. حال با تقسیم‌بندی عقود اسلامی به توضیح مختصری در مورد روش‌های تخصیص منابع در بانکداری بدون ربا می‌پردازیم. روش‌های تخصیص منابع بر اساس قرارداد، در بانکداری اسلامی به ۴ دسته تقسیم می‌شود:

۳-۱- قرض الحسنه

بانک‌ها جهت تخصیص بخشی از منابع خود به افراد نیازمند جامعه، از عقد قرض‌الحسنه استفاده می‌کنند. ماهیت فقهی این قرارداد، قرض بدون بهره است و بانک در مقابل پول قرض داده شده سود نمی‌گیرد اما در مقابل خدماتی که ارائه می‌کند کارمزد دریافت می‌کند. ویژگی اصلی این روش، غیرانتفاعی و خیرخواهانه بودن قرارداد قرض‌الحسنه است.

۳-۲- قرارداد‌های مبادله ای

بانک‌ها از طریق قرارداد‌های مبادله‌ای با استفاده از منابع خود تقاضای مشتریان را پاسخ دهند. قرارداد‌های مبادله ای شامل موارد ذیل می‌شوند:

۳-۲-۱- فروش اقساطی: بانک‌ها می‌توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت استفاده در امور تولیدی و خدماتی، کالاهای مورد نیاز متقاضیان را تهیه کنند و از طریق فروش اقساطی در اختیار متقاضیان قرار دهند. منظور از فروش اقساطی، واگذاری عین به بهای معلوم به ترتیبی است که تمام یا قسمتی از بهای مزبور به اقساط مساوی یا غیرمساوی در سررسید یا سررسیدهای معین دریافت می‌گردد.

۳-۲-۲- اجاره به شرط تملیک: یکی از روش‌های بسیار قابل استفاده توسط آن دسته از مشتریان بانک‌ها که در فعالیت‌های تولیدی و خدماتی اشتغال دارند و یا متقاضی دریافت تسهیلات بانکی بابت مسکن می‌باشند، اجاره به شرط تملیک است که جایگزین موارد عیدیه‌ای از وام‌ها و اعتبارات ربوی معمول در گذشته شده است. روش اجاره به شرط تملیک مبتنی بر عقد اجاره‌ای است که در آن شرط می‌شود مستأجر در پایان مدت اجاره، در صورت عمل به شرایط مندرج در قرارداد، عین مستأجره (کالا یا اموال موضوع اجاره) را مالک شود.

۳-۲-۳- جعاله: در این روش، بانک خدمات مورد نیاز متقاضیان را به جعاله نقدی تملک، و در جعاله ثانوی به صورت اقساطی به متقاضی تملیک می‌کند.

۳-۲-۴- مرابحه: مرابحه قراردادی است که به موجب آن بانک، قیمت تمام شده کالا اعم از قیمت خرید و هزینه‌های حمل و نگهداری و سایر هزینه‌های مربوطه را به اطلاع مشتری می‌رساند، سپس با افزودن مبلغ یا درصد به عنوان سود، به وی می‌فروشد. دامنه کاربرد قرارداد مرابحه منحصر به کالاهای محدود و معینی نیست و می‌توان از آن برای تمام خدمات و کالاهای مصرفی و بادوام مورد نیاز خانوار، مواد اولیه، کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای موسسات تولیدی، صنعتی و بازرگانی استفاده نمود.

۳-۲-۵- استصناع: استصناع قراردادی است که سفارش ساخت کالا یا پروژه‌ای را در مقابل مبلغ معین می‌پذیرد سپس ساخت آن کالا یا پروژه را در مقابل مبلغی دیگر به پیمانکار یا سازنده سفارش می‌دهد. ما به التفاوت مبلغ این دو قرارداد سود بانک را تشکیل می‌دهد.

۳-۲-۶- سلف: منظور از معامله سلف در عملیات بانکی، پیش خرید نقدی محصولات تولیدی (کشاورزی و صنعتی) توسط بانک به قیمت معین است. زمانی که تولیدکننده در جریان تولید کالا و یا فرآورده‌ها دچار کمبود منابع مالی در تأمین قسمتی از سرمایه در گردش مورد نیاز خود شود، می‌تواند از طریق پیش فروش قسمتی از تولید، مشکل مالی خود را برطرف نماید.

۳-۲-۷- خرید دین: در این روش نیز بانک‌ها برای تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش مورد نیاز متقاضیان، اسناد مالی (طلب) مدت‌دار آنان را با احتساب سود بانکی خریداری (تنزیل) می‌کنند.

۳-۲-۸- ویژگی های قرارداد‌های مبادله ای

۱. مقطعی بودن معاهده‌ها: معاهده‌های مبادله‌ای، پس از پایان قرارداد به پایان می‌رسند و دو طرف قرارداد مسئولیتی در برابر فعالیت‌های اقتصادی و معامله‌های همدیگر ندارند، برای مثال، در قرارداد فروش اقساطی فروشنده هیچ مسئولیتی در قبال فعالیت‌های اقتصادی خریدار ندارد. خریدار چه توانایی استفاده از کالاهای خریداری شده را داشته باشد یا نداشته باشد، بتواند سود انتظاری خود را از فعالیت مذکور تحصیل کند یا نه، معامله از ناحیه فروشنده قطعی و تمام شده است. این وضعیت در اجاره، سلف و تنزیل نیز هست و با قدری تفاوت در جعاله نیز وجود دارد.

۲. رابطه بدهکار و بستانکار: پس از پایان معاهده‌های مبادله‌ای، رابطه حقوقی متعاملین رابطه بدهکار و بستانکار است و پس از وفا به معاهده، این رابطه به پایان می‌رسد. برای مثال، پس از تحقق فروش اقساطی و تحویل جنس به مشتری فروشنده بستانکار و خریدار بدهکار می‌شود و با پرداخت قیمت کالا در سررسیدهای مقرر رابطه مذکور از بین می‌رود. همین مطلب با قدری تفاوت در دیگر معاهده‌های مبادله‌ای نیز جریان دارد.

۳. قابلیت برای نرخ‌های ثابت و از قبل تعیین شده: معامله‌های مبادله‌ای، قابلیت برنامه‌ریزی برای نرخ‌های سود ثابت و از قبل تعیین شده را دارند. برای مثال، یک بنگاه اقتصادی تصمیم می‌گیرد کالاهای خود را در سال مالی خاصی با ده درصد سود بیش‌تر به صورت نسبه اقساطی به فروش برساند یا املاک خود را با مبلغ معین به صورت اجاره به شرط تملیک واگذار یا اسناد تجاری را با نرخ معین تنزیل کند.^۱

۴. کفایت نظارت و کنترل در حین انعقاد قرارداد: لازمه منطقی ویژگی‌های پیشین این است که پس از پایان قرارداد مالی، به نظارت و کنترل از طرف متعاقدین بر فعالیت‌های اقتصادی همدیگر نیازی نباشد، چرا که نه تحولات اقتصادی کل جامعه و نه تدابیر مدیریتی بنگاه مربوط هیچ تاثیری در مبالغ قرارداد ندارد.

۳-۳- قراردادهای مشارکتی

بانک‌ها می‌توانند از طریق قراردادهای مشارکتی ذیل، کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی را تأمین مالی کنند.

۳-۳-۱- مشارکت مدنی: از جمله روش‌هایی که بر اساس موازین شرع، بانک می‌تواند با اشخاص (حقیقی و حقوقی) وارد معامله شود و نیازهای مالی این گونه اشخاص را برطرف کند، مشارکت مدنی است.

۳-۳-۲- مشارکت حقوقی: در این روش بانک‌ها با تخصیص بخشی از منابع، به خرید بخشی از سهام شرکت‌های پذیرفته در بورس اقدام کرده، همانند سایر سهامداران در سود شرکت شریک می‌شوند.

۳-۳-۳- مضاربه: مضاربه عقدی است که به موجب آن، بر اساس یک قرارداد بین بانک و شخص (حقیقی و حقوقی) سرمایه و کار لازم برای اقدام به یک امر تجاری (خرید و فروش کالا) فراهم می‌شود. در این قرارداد بانک (مضارب) تأمین‌کننده وجه مورد لزوم (سرمایه مضاربه) و طرف دیگر قرارداد (عامل) عهده‌دار انجام کلیه امور مربوط به موضوع قرارداد مضاربه است. سود حاصل از انجام معامله مورد نظر در پایان کار بین بانک و عامل تقسیم خواهد شد. نسبت این تقسیم بر اساس توافق اولیه خواهد بود.

^۱ ثابت بودن سود بانکی به معنای معامله ربوی نیست، براساس بانکداری اسلامی، ربا هر نوع شرط زیاد در قرارداد قرض است اعم از این که این زیاد ثابت باشد یا متغیر. لذا اگر قرارداد بانکی قرارداد قرض باشد، زیاد، ربا خواهد بود اما اگر قرارداد بانکی قرض نباشد مانند فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله، مضاربه، و شرکت، وجود زیادی (سود) ربا به شمرده نمی‌شود لذا سود معین در قراردادهای مبادله ای ربا بشمار نمی‌آید.

۳-۳-۴ - مزارعه: در این روش، بانک براساس قرارداد مزارعه زمین مورد نیاز زارع برای کشاورزی و زراعت را فراهم کرده در اختیار او می‌گذارد و طبق توافق، محصول زراعی را بین خود تقسیم می‌کنند.

۳-۳-۵ - مساقات: در این روش، بانک براساس قرارداد مساقات باغ مورد نیاز باغبان را فراهم کرده، در اختیار او می‌گذارد و طبق توافق محصول باغ را بین خود تقسیم می‌کنند.

۳-۳-۶ - ویژگی‌های قراردادهای مشارکتی

۱. مستمر بودن قرارداد: معاهده‌های مشارکتی برخلاف مبادله‌ای ماهیتی استمراری دارند و تا پایان فعالیت اقتصادی و سررسید قرارداد استمرار دارد. برای مثال، وقتی چند نفر جمع شوند و از طریق مشارکت مدنی سرمایه فعالیت اقتصادی را تأمین می‌کنند تا زمانی که فعالیت مذکور ادامه دارد و شرکت منحل نشده قرارداد استمرار دارد. همین وضعیت در دیگر معاهده‌های مشارکتی نیز وجود دارد.

۲. مشارکت در نتایج سود و زیان: در معاهده‌های مشارکتی دو طرف یا اطراف قرارداد (شرکا) به تمام حوادث و پیامدهای مثبت و منفی فعالیت اقتصادی ملتزم هستند. اگر نتیجه فعالیت سود یا زیان داشته باشد، این سود یا زیان متوجه تمامی شرکاء می‌باشد.

۳. متغیر بودن سود: مقدار سود صاحبان شرکت تحت تاثیر متغیرهای اقتصادی کل جامعه و متغیرهای تاثیرگذار بر خصوص بنگاه مربوطه قرار دارد، در نتیجه در ابتدای سال مالی گرچه می‌توان با توجه به پارامترهای گوناگون دامنه سود انتظاری را پیش‌بینی کرد، سود تحقق یافته در پایان دوره مالی مشخص می‌شود.

۴. نیاز به نظارت و کنترل: نتیجه منطقی ویژگی‌های پیشین این است که شریکان و صاحبان فعالیت اقتصادی برای استیفای کامل حقوق خود به صورت پیوسته و مستمر جریان هزینه‌ها و درآمدها را نظارت و کنترل کنند، چون احتمال انواع اشتباه‌های مالی و خیانت وجود دارد.

۳-۴ - سرمایه‌گذاری مستقیم

سرمایه‌گذاری مستقیم بانک‌ها برای کمک به توسعه بخش‌های مختلف اقتصادی از طریق تأمین سرمایه لازم برای اجرای طرح‌های تولیدی، بازرگانی و خدماتی در قالب تأسیس شرکت‌های سهامی صورت می‌گیرد.^۲

روش سرمایه‌گذاری مستقیم گرچه قرارداد نیست، از جهت آثار و نتایج شبیه قراردادهای مشارکتی است؛ یعنی انتظار انتفاع هست و نرخ سود آن متغیر خواهد بود و در پایان دوره مالی مشخص می‌شود.

۳-۵ - وجه التزام یا جریمه تاخیر

^۲ - مطابق ماده ۲۸ آیین نامه اجرایی، سرمایه‌گذاری مستقیم بانک‌ها عبارت از تأمین سرمایه لازم جهت اجرای طرح‌های تولیدی و عمرانی انتفاعی به وسیله بانک‌ها است.

لازم به توضیح است، برای این که گیرندگان تسهیلات ملزم به باز پرداخت تسهیلات شوند بندی را در قرارداد تسهیلات اضافه می‌کنند به نام وجه التزام که به توضیح آن می‌پردازیم.

وجه التزام: وقتی قراردادی منعقد می‌گردد بایستی طرفین قرارداد به مفاد آن پایبند باشند. این قاعده که در علم حقوق اصل لزوم قراردادهای یاد می‌شود یک قاعده عقلایی می‌باشد. براساس قانون عملیلت بانکداری بدون ربا بانکها اجازه دارند در قراردادهای اعطای تسهیلات با مشتریان خود، بندی را به عنوان وجه التزام بگنجانند تا گیرندگان تسهیلات ملزم به بازپرداخت اصل و سود دریافتی در سررسید شوند. البته بین مراجع تقلید و فقها بر سر کیفیت و چگونگی اعمال این بند اختلاف نظر وجود دارد.

۴- نقد و بررسی قراردادهای و شیوه های تخصیص منابع

برخی از مشکلات و نارسایی‌های شیوه بانکداری بدون ربای فعلی که توسط محققان مختلف به آنها پرداخته شده است به شرح ذیل می‌باشد.

۴-۱- عدم تناسب برخی از عقود با ماهیت بانک

۴-۱-۱- قرض الحسنه

ویژگی اصلی قرض الحسنه این است که قرارداد، ماهیت غیرانتفاعی و خیرخواهانه دارد؛ بنابراین با مؤسسه‌هایی چون بانک که به اعتقاد کارشناسان و صاحب نظران و به اعتراف عرف مردم، بنگاه تمام عیار انتفاعی و به دنبال سود است، منافات دارد و بانک را از جایگاه اصلی خارج می‌کند و انتظارات خاصی را به سوی آن شکل می‌دهد. قانون بازار غیرمتشکل پولی از تصویب مجلس و تأیید شورای نگهبان گذشته و به صورت قانون درآمده و در آن، جایگاه خاصی به صورت رسمی برای صندوق‌ها و مؤسسه‌های قرض الحسنه تعریف شده است که مسئولیت تجهیز و تخصیص منابع قرض الحسنه به آن‌ها واگذار شود تا بدین منظور بانک، کار بانکی و صندوق‌های قرض الحسنه به امر قرض الحسنه بپردازند. تا زمانی که چنین تقسیم کاری صورت نگیرد، به همان دلیلی که بانکها وارد حوزه قرض الحسنه می‌شوند، برخی از صندوق‌ها نیز وارد عرصه های بانکی شده، به معاملات سودآور اقدام خواهند کرد.^۳

۴-۱-۲- قراردادهای مشارکتی

در بازار سهام و شرکت‌های سرمایه‌گذاری، بانک‌های تخصصی و بنگاه‌هایی که در تأمین مالی دنبال شریک می‌گردند، قراردادهای مفید و مؤثر هستند و کارایی بالایی می‌توانند داشته باشند؛ اما حضور این قراردادها در بانک‌های تجاری باعث ورود بانکها در عرصه‌های غیرتخصصی می‌شود. چنان‌که در ویژگی‌های قراردادهای مشارکتی ذکر شد در این قراردادها، رابطه بانک با گیرنده تسهیلات، رابطه صاحب سرمایه با عامل یا شریک با عامل است و لازمه آن، نظارت مستمر بر فعالیت اقتصادی است و روشن است که چنین کاری از توان بانک‌های تجاری خارج است.

۴-۱-۳- سرمایه گذاری مستقیم

^۳ - موسویان، "طرحی برای ساماندهی صندوق های قرض الحسنه"، ۱۳۸۳: ص ۴۶.

یکی از اشکال سرمایه‌گذاری مستقیم، سرمایه‌گذاری مستقیم در تصدی طرح‌های تولیدی و عمرانی است. این شکل از سرمایه‌گذاری مستقیم همان طور که در بحث قراردادهای مشارکتی گذشت، بانک‌های تجاری برای ارزیابی طرح‌های اقتصادی و نظارت و کنترل آنها را ندارند؛ در نتیجه وارد کردن این بانک در این عرصه‌ها باعث ورود در عرصه‌های غیرتخصصی می‌شود.

۴-۲- افزایش ریسک اعتباری و هزینه عملیات اعتباری

در قراردادهای مشارکتی، اولاً نرخ سود نامعین است و ثانیاً به جهت رابطه شراکتی بانک با گیرنده تسهیلات، وثیقه معنا ندارد و بانک همانند او صاحب پروژه و سرمایه‌گذار در پروژه به شمار می‌رود و این باعث می‌شود که ریسک بانکداری بدون ربا از دو جهت افزایش یابد: اول، احتمال این وجود دارد که طرح مورد سرمایه‌گذاری بموقع به سوددهی نرسد یا اصلاً به سوددهی نرسد یا آن گونه که انتظار داشتند، سوددهی نداشته باشد دوم، این احتمال هست که استفاده کننده از تسهیلات مشارکتی (عامل یا شریک) سود واقعی را گزارش نداده، حتی ادعای خسارت کند. اگر بانک بخواهد این دو ریسک را به درستی مدیریت کند، ناگزیر باید در انتخاب طرح‌ها و پیشبرد آنها تا مرحله بهره‌برداری و بعد از آن، از طریق کارشناسان باتجربه نظارت و کنترل کند لذا هزینه عملیات اعتباری به شدت افزایش می‌یابد و هزینه (تمام شده) سرمایه در بانکداری بدون ربا بیشتر می‌شود.

۴-۳- ناسازگاری قراردادهای مشارکتی با اهداف و روحیات متقاضیان تسهیلات بانک‌های تجاری

در حال حاضر شیوه‌های تخصیص منابع نیز به صورت مناسب توسط بانک‌ها و موسسات اعتباری مورد استفاده واقع نشده و به دلایل گوناگون با نیازهای متقاضیان تسهیلات انطباق ندارد. به عنوان نمونه در برخی از بانک‌های کشور فردی که نیازمند مخارج درمانی است مجبور به دریافت تسهیلات جعاله تعمیر مسکن است، یا شرکتی که نیازمند سرمایه در گردش می‌باشد باید از عقد فروش اقساطی ماشین آلات استفاده کند و ... همین عدم تناسب نیازهای موجود در جامعه با شیوه‌های اعطای تسهیلات، مهمترین دلیل صوری شدن روابط بین بانک و مشتریان است (امیر اصلانی، ۱۳۷۱، ص ۳۵).

۴-۴- دوگانگی عملیات حسابداری

در بخش تخصیص منابع در قرض‌الحسنه و قراردادهای مبادله‌ای، رابطه بانک با گیرنده تسهیلات، رابطه بستانکار و بدهکار، و براساس کارمزد و سود معین است؛ یعنی گیرنده تسهیلات، اصل منابع بانک به اضافه کارمزد (در قرض‌الحسنه) یا سود (در قراردادهای مبادله‌ای) را به بانک بدهکار است که مجموع مبلغی مشخص و معین خواهد بود؛ اما در قراردادهای مشارکتی، رابطه بانک با گیرنده تسهیلات رابطه شرکت و سود انتظاری است و سود واقعی در پایان دوره معلوم می‌شود. در سرمایه‌گذاری مستقیم نیز اصلاً طرف قراردادی وجود ندارد و بانک در جایگاه سرمایه‌گذار مطرح می‌شود که سودی را انتظار دارد. وجود قراردادهای و روش‌های گوناگون در بخش تجهیز و تخصیص منابع باعث شده عملیات حسابداری بانکداری بدون ربا عملیاتی پیچیده و حداقل دوگانه شود.

۴-۵- صوری شدن معاملات

صوری شدن معاملات در بانکداری بدون ربا علل و عوامل گوناگون دارد، که یکی از مهمترین عوامل آن آموزش ناکافی کارگزاران بانک و عدم تفهیم مناسب مشتریان است. تعدد بیش از حد عقدها و پیچیده و پر هزینه شدن فرآیند آموزش باعث می‌شود تا کارگزاران بانک، اطلاعات لازم و کافی درباره کاربرد صحیح عقدها نداشته باشند در نتیجه نتوانند مشتری را متناسب با نیاز واقعی راهنمایی و تفهیم کنند و این باعث می‌شود بسیاری از قراردادها صوری و غیرواقعی شود.

۵- الگوی پیشنهادی

با استفاده از تجربه‌های بانکداری متعارف، بانکداری بدون ربا در کشورهای اسلامی و تجربه سی ساله بانکداری بدون ربای ایران، باید تجدید نظر کارشناسی روی قانون، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی عملیات بانکداری بدون ربا صورت گیرد. در این بخش الگویی را پیشنهاد می‌کنیم که روش‌های جدید تخصیص منابع و اعطای تسهیلات، جانشینی و معرفی بعضی عقود جدید و تقلیل قراردادهای اعطای تسهیلات را بیان می‌کند.

۵-۱- تخصیص منابع و اعطای تسهیلات

الگوی ذیل برای اصلاح بخش تخصیص منابع و شیوه‌های تسهیلات اعطایی بانک‌های تجاری پیشنهاد می‌شود.

۵-۱-۱- شیوه‌های پرداخت تسهیلات اعطایی

در الگوی پیشنهادی، بانک‌های تجاری می‌توانند با استفاده از تمام یا برخی از قراردادهای مبادله‌ای به شیوه‌های ذیل تسهیلات بپردازد.

الف) اعطای تسهیلات به شیوه اعتبار در حساب جاری

قراردادهای فروش اقساطی، جعاله و خرید دین قابلیت دارند به شیوه اعتبار در حساب جاری به کار روند. تصویر ساده اعتبار در حساب جاری از طریق قراردادهای مذکور بدین قرار است.

اعتبار در حساب جاری از طریق فروش اقساطی: بانک با تعیین سقف اعتباری به متقاضی وکالت می‌دهد با رعایت سقف اعتباری، کالای مورد نیاز خود را با استفاده از منابع بانک به وکالت از طرف بانک بخرد؛ سپس با احتساب سود بانکی از طرف بانک به صورت فروش نسیه به خودش بفروشد و اگر کل یا بخشی از اعتبار استفاده شده را زودتر از سررسید به بانک برگرداند، از تخفیف بهره‌مند می‌شود؛ یعنی می‌تواند با رقم کمتری بدهی‌اش را تسویه کند.

اعتبار در حساب جاری از طریق جعاله: همانند فروش اقساطی، بانک با تعیین سقف اعتبار، به متقاضی وکالت می‌دهد با رعایت سقف اعتباری، خدمات مورد نیاز را به وکالت از طرف بانک به قرارداد جعاله تملک کند؛ سپس با احتساب سود بانکی به صورت نسیه به وکالت از طرف بانک در جعاله دومی به خودش واگذارد و اگر زودتر از سررسید، کل یا بخشی از بدهی را بپردازد، از تخفیف بهره‌مند خواهد بود.

اعتبار در حساب جاری از طریق خرید دین: متقاضی، اسناد مالی (طلب) خود را در بانک می‌گذارد. بانک به تناسب اسناد، سقف اعتبار برای او در نظر می‌گیرد و به وی وعده می‌دهد که هر زمان او چک بنویسد و در بانک موجودی نداشته باشد، بانک با احتساب نرخ تنزیل، بخشی از اسناد را تنزیل کرده، از محل آن‌ها چک مشتری را بپردازد.

ب) اعطای تسهیلات به شیوه کارت اعتباری

یکی دیگر از ابزارهای اعطای تسهیلات، بر مبنای کارت اعتباری است. در واقع بانک‌ها کارت‌هایی را در اختیار مشتریان معتبر قرار می‌دهند تا آنان بدون احتیاج به پول نقد، کالاها و خدمات مورد نیاز خود را از فروشگاه‌ها و مراکز خدماتی خریداری کرده و طبق ضوابط بانک قیمت کالا و خدمات خریداری شده را بپردازند به این نوع کارت‌ها، کارت اعتباری می‌گویند. متفکران بانکداری اسلامی در ایران و سایر کشورها در سال‌های اخیر مدل‌های مختلفی برای تصحیح کارت‌های اعتباری در چارچوب اسلامی ارائه نموده‌اند که مدل‌های مرابحه، قرض‌الحسنه، اجاره و ...، برخی از آن‌ها هستند که مدل کارت اعتباری مرابحه در ایران و سایر کشورهای اسلامی بیشتر از سایر روش‌ها مورد تأکید واقع شده‌است. صدور کارت مرابحه صرفاً بر مبنای قرارداد مرابحه بین مؤسسه اعتباری و متقاضی میسر می‌باشد، که به موجب آن مؤسسه اعتباری به وسیله کارت مرابحه، کالا و

خدمت مورد تقاضای دارنده کارت را به صورت نقد از پذیرنده کارت خریداری کرده و در قالب قرارداد مراحه به دارنده کارت واگذار می‌کند و دارنده کارت متعهد است مطابق قرارداد، بدهی ناشی از خرید کالا و خدمت را به مؤسسه اعتباری بازپرداخت نماید.

یکی از مشکلات بکارگیری کارت اعتباری در ساختار فعلی بازار پول بدین شرح است که طبق قرارداد مراحه یا هر یک از سایر عقود مجاز، وجه کارت اعتباری بایستی صرف خرید کالا یا خدمات شود. در صورتی که پس انداز یا پرداخت بدهی از محل این اعتبار انجام شود، مصداق ربای جاهلی^۴ بوده و باطل و حرام می‌باشد. در حالی که متأسفانه در کشور ما برخی بانک‌ها و موسسات اعتباری با استفاده از دستگاه‌های کارتخوان فروشگاهی این امکان را فراهم می‌کنند که بسیاری از دارندگان این کارت‌های اعتباری وجه اعتبار خود را صرف پس انداز یا پرداخت بدهی کنند. راهکاری که پیشنهاد می‌شود نیز به این ترتیب است که نظارت دقیق بر موسسات اعتباری و بانک‌ها و استاندارد سازی ابزارهای الکترونیکی در دسترس آنها، می‌تواند مانع این امر شود. همچنین با فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی موانع شرعی مصرف اعتبار به مشتریان می‌تواند مانع از انحراف در مصرف کارت‌های اعتباری شود.

۵-۱-۲- سرمایه‌گذاری در اوراق بهادار

بانک می‌تواند با تخصیص منابع مازاد به خرید اوراق بهادار، همه منابع آزاد را به منابع سودآور تبدیل کند. بورس اوراق بهادار، به صورت بخشی از بازار سرمایه در شکل بازار متشکل و منضبط برای داد و ستد انواع معینی از منابع مالی یا دارایی‌های مالی بلندمدت، به منظور کمک به توسعه اقتصادی کشور به وجود می‌آید. این دارایی‌های بلندمدت عبارت‌اند از: سهام عادی، سهام ممتاز، حق تقدم از هر قبیل، اوراق مشارکت، اوراق سپرده بلند مدت قابل معامله ... و نظایر آن. نقش اصلی و عمده بورس اوراق بهادار نیز عبارت است از: تجهیز پس اندازهای جامعه به منظور تخصیص بهینه آنها برای تجهیز پس اندازهای کوچک، نیازهای بزرگ سرمایه را تأمین می‌کند به علاوه، بورس اوراق بهادار با تبدیل منابع مالی کوتاه‌مدت به مصارف بلندمدت مشوق پس اندازکننده‌های مختلف برای سرمایه‌گذاری در امور تولیدی است. لذا یکی از روش‌های تخصیص منابع مازاد بانک سرمایه‌گذاری در اوراق بهادار می‌باشد که منابع آزاد را تبدیل به منابع سودآور می‌کند.

۵-۲- مراحه جایگزین سایر عقود

شناسایی ابزارها و محصولات بانکداری اسلامی و استفاده از تجارب سایر کشورها نقش مهمی در گسترش و رونق بانکداری اسلامی و تحول نظام بانکداری ایران خواهد داشت. یکی از ابزارهایی که محدودیت‌های سایر عقود را بر طرف کرده عقد مراحه است. شاخصه اصلی مراحه گستره موضوعی و نگرش وسیع در تنظیم آئین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها اجرایی است. واکاوی روش‌های تخصیص منابع در نظام بانکداری اسلامی کشورهای مختلف نشان می‌دهد عقد مراحه در اکثر کشورهای اسلامی همچون مالزی، کویت، پاکستان، امارات، عربستان و ... و کشورهای غربی مانند بانک اسلامی بریتانیا و مؤسسه تأمین مالی آمریکا (لاربا) استفاده می‌شود. ویژگی‌های برجسته عقد مراحه باعث شده که این عقد جایگزین مناسبی برای سایر عقود باشد لذا به طور خلاصه عقد مراحه را بررسی می‌نماییم.

^۴ - قبل از اسلام اگر کسی به دیگری بدهکار بود و در سررسید توان پرداخت نداشت، از طلب کار مهلت می‌خواست و در مقابل بر مبلغ بدهی افزوده می‌شد. در متون تفسیری و تاریخی از این روش به ربای جاهلی تعبیر شده است.

مراجعه قراردادی است که به موجب آن عرضه‌کننده بهای تمام شده اموال و خدمات را به اصلاع متقاضی می‌رساند و سپس با افزودن مبلغ یا درصدی اضافی به عنوان سود، آن را به صورت نقدی، نسبیه دفعی یا اقساطی، به اقساط مساوی یا غیر مساوی در سررسیدهای معین به متقاضی واگذار می‌کند. بانک‌ها می‌توانند به منظور رفع نیاز واحدهای تولیدی، خدماتی و بازرگانی برای تهیه مواد اولیه، لوازم یدکی، ابزار کار، ماشین آلات، تاسیسات، زمین و سایر کالا و خدمات مورد احتیاج این واحدها و نیازهای خانوار برای تهیه مسکن، کالاهای بادوام و مصرفی و خدمات، به سفارش و درخواست متقاضی مبادرت به تهیه و تملک این اموال و خدمات نموده و سپس آن را در قالب عقد مراجعه به متقاضی واگذار نمایند.

بانک‌ها در عقد مراجعه می‌توانند اختیار اموال و خدمات مورد نظر را به متقاضی واگذار نمایند و از طرفی بانک‌ها موظفند اطمینان حاصل کنند عقد مراجعه براساس تبنی بین متقاضی و فروشنده نباشد و برای حصول اطمینان از بازپرداخت تسهیلات اعطا شده از متقاضی وثایق کافی را اخذ نمایند. لازم به توضیح است که عقد مراجعه در حکم اسناد لازم‌الاجرا بوده و تابع آیین نامه اجرایی اسناد رسمی است. بازپرداخت تسهیلات اعطایی واحدهای تولیدی، خدماتی و بازرگانی برای تهیه مواد اولیه و لوازم یدکی، ابزار کار حداکثر یک سال است و برای خرید کالاهای بادوام و مصرفی مرتبط با امور تولیدی، خدماتی و بازرگانی حداکثر ۵ سال می‌باشد. تسهیلات اعطایی جهت تامین مسکن خانوار حداکثر ۱۲ سال و برای تهیه مصالح ساخت ۳ سال و برای تعمیر مسکن ۵ سال می‌باشد.

دلایل جایگزینی مراجعه با سایر عقود: گستره موضوعی قرارداد مراجعه از یک سو و تنوع شیوه‌های پرداخت از سوی دیگر و مهمتر از همه نگرش وسیع در تنظیم آئین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها اجرایی قرارداد مراجعه، همه محدودیت‌های سایر عقود را از فرا روی بانکداری بر می‌دارد به گونه‌ای که بانک‌ها می‌توانند همه نیازهای کالایی و خدماتی متقاضی را در صورت وجود توجیه اقتصادی تامین مالی کند. به طور مثال در فروش اقساطی به دلیل عدم تقارن اطلاعاتی (متقاضی فاکتور صوری را برای دریافت تسهیلات ارائه می‌کند) هزینه‌های زیادی بابت اعتبار سنجی و نظارت پرداخت می‌شود. لذا ایجاد مکانیسمی که از شفافیت لازم برخوردار باشد لازم است، که مراجعه راه حل مناسبی برای رفع عدم شفافیت و هزینه‌های اعتبارسنجی و نظارت سایر عقود را برطرف می‌کند.

۵-۳- بکارگیری استصناع در پروژه های عظیم

استصناع قراردادی است که سفارش ساخت کالا یا پروژه‌ای را در مقابل مبلغ معین می‌پذیرد سپس ساخت آن کالا یا پروژه را در مقابل مبلغی دیگر به پیمانکار یا سازنده سفارش می‌دهد. مابه‌التفاوت مبلغ این دو قرارداد سود بانک را تشکیل می‌دهد. این قرارداد برای ساخت کالاهایی چون ساخت کشتی، هواپیما، اتوبوس و احداث طرح‌ها و پروژه‌ها چون احداث بیمارستان، دانشگاه، کارخانه و پالایشگاه به کار می‌رود.

ماهیت فقهی تسهیلات استصناع بانکی، قرارداد استصناع است که در عرض سایر انواع بیع نقد و نسبیه و سلف است که طبق ماده ۹۸ قانون برنامه پنجم توسعه به شیوه‌های اعطای تسهیلات اضافه شده است.

۵-۴- وصول مطالبات بانک‌ها:

۵-۴-۱- استمهال مطالبات غیر جاری:

خرید دین تسهیلاتی است که به موجب آن بانک، سفته، برات یا هر سند مالی مدت‌داری را که ناشی از معامله واقعی باشد، خریداری می‌کند. بانک‌ها بر اساس مصوبه شورای پول و اعتبار برای اشخاص حقیقی و حقوقی تا سقف معین، خط اعتباری

تعیین می‌کنند. شیوه عملیاتی استمهال بدین صورت است که بانک‌ها می‌توانند نسبت به بدهکارانی که از یک سو بدهی معوقه داشته و از سوی دیگر اسناد تجاری واقعی در اختیار دارند، با استفاده از ابزار خرید دین، اسناد تجاری آنان را تنزیل کند و از آن محل، مطالبات معوقه خود را تسویه نمایند (موسویان و غلامی، ۱۳۹۳، ص ۱۱). این روش گرچه از نظر قانونی به تصویب رسیده است و هیچ‌گونه منع شرعی ندارد، متأسفانه تاکنون مورد استقبال بانک‌های کشور قرار نگرفته است.

۵-۵-۲- اختصاص جریمه تاخیر به امور خیریه:

یکی از مشکلات الزام بدهکاران بانکی از طریق جریمه تاخیر به بازپرداخت به موقع دیدگاه‌های اختلافی در میان مراجع و فقها در مورد دریافت جریمه تاخیر تأدیه به عنوان شرط ضمن عقد می‌باشد. که این امر موجب نگرانی مقلدان مراجع مذکور می‌شود، اما اگر بانک در تمامی قراردادهای شرط ضمن عقدی درج کند مبنی بر اینکه: «تسهیلات گیرنده می‌پذیرد در صورتی که بدون دلایل موقت از پرداخت بدهی‌هایش کوتاهی نماید، مبلغی را به حساب خیریه‌ها یا صندوق خیریه‌ای که بانک معرفی می‌کند واریز خواهد نمود.» در اکثر بانک‌های اسلامی بانک خود حسابی مشخص برای کارهای خیرانه دارد و منابع واریزی به این حساب صرفاً به فعالیت‌های خدایسندانه اختصاص می‌یابد. اما در برخی بانک‌های اسلامی دیگر، بانک موسسه خیریه‌ای را معرفی می‌کند و مشتری موظف است با مراجعه به این موسسات، مبالغ جریمه را به آن‌ها بپردازد (سلیمان، ۲۰۱۱ ص ۳۱).

۶- جمع بندی و نتیجه‌گیری

بانکداری اسلامی از روندی رو به رشد به ویژه در سال‌های اخیر برخوردار بوده است. گسترش و رونق این گونه عملیات بانکی در میان کشورهای اسلامی از یک سو و تقاضای کشورهای غربی مبنی بر تطابق قوانین بانکداری آن‌ها با قوانین اسلامی از سوی دیگر، رشد چشمگیر این نوع نظام بانکی را رقم زده است. لذا شناسایی ابزارها و محصولات بانکداری بدون ربا و استفاده از تجارب سایر کشورها نقش مهمی در گسترش و رونق بانکداری اسلامی و تحول نظام بانکداری ایران خواهد داشت. در این مقاله سعی شده است ابزار جدیدی در بخش تخصیص منابع و عقود مبادله‌ای همچون عقد مرابحه و استصناع معرفی شود که بر طرف‌کننده محدودیت‌های سایر عقود از بعد دامنه کاربرد و نگرش وسیع در تنظیم آئین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها اجرایی می‌باشد.

الگوی جدیدی ارائه شده به گونه‌ای برنامه ریزی شده است که تخصیص منابع بانک‌های تجاری را به یک سمت مشخص سوق می‌دهد. به عبارت دیگر تخصیص منابع بانک‌های تجاری به سمت عقود مبادله‌ای (بخصوص عقد مرابحه به عنوان جایگزین مناسب سایر عقود و عقد استصناع) می‌باشد و به تدریج سهم قراردادهای مشارکتی خود را کم کرده و از طرفی بانک‌های تخصصی سهم عقود مبادله‌ای را کم و به سمت قراردادهای مشارکتی روی می‌آورد که نهایتاً بانک‌های جامع به سمت تفکیک بخش‌های سه‌گانه غیرانتفاعی، تجاری و تخصصی حرکت خواهند کرد که تسهیلات داده شده با ماهیت بانک‌ها مطابقت خواهد داشت.

منابع

۱. اکبریان، رضا؛ رفیعی، حمید (۱۳۸۶)؛ «فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی»، شماره ۲۶، ص ۹۷ تا ۱۱۸.
۲. امیر اصلانی، اسدالله (۱۳۷۱)؛ «تحلیل عملکرد نظام بانکداری بدون ربا»، مجموعه مقالات سومین سمینار بانکداری اسلامی، تهران، موسسه عالی بانکداری ایران.
۳. ایروانی، محمدجواد؛ غزالی، امین؛ غزالی، علی (۱۳۹۱)؛ «اولویت بندی تسهیلات بانکی مبتنی بر عقود اسلامی با رویکرد سیاست گذاری»، نشریه تحقیقات مالی اسلامی، شماره ۲، ص ۱۶۱.

۴. حسن زاده، علی (۱۳۸۵)؛ «بررسی تطبیقی کارایی و عوامل مؤثر بر آن در نظام بانکداری اسلامی»، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
۵. سیف، ولی الله (۱۳۸۳)؛ «اعتبار در حساب جاری با استفاده از ابزار خرید و فروش دین»، تازه های اقتصاد، شماره ۱۰۴.
۶. شعبانی، احمد؛ سیفلو، سجاد (۱۳۹۰)؛ «مقایسه تطبیقی بانکداری وکالتی و مشارکتی و ارائه راهکارهای جدید»، دو فصل نامه معرفت اقتصاد اسلامی، شماره ۵.
۷. غنی نژاد، موسی (۱۳۸۳)؛ «بررسی برخی نظرات مربوط به بانکداری بدون ربا»، مجموعه مقالات پانزدهمین همایش بانکداری اسلامی، تهران، موسسه عالی بانکداری.
۸. طالبی، محمد؛ کیائی، حسن (۱۳۹۱)؛ «ریشه یابی چالش های استفاده از عقود مشارکتی در نظام بانکداری جمهوری اسلامی ایران»، نشریه تحقیقات مالی اسلامی، سال اول، شماره ۲.
۹. موسویان، سید عباس (۱۳۸۳)؛ «بانکداری اسلامی»، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی، شماره چهارم.
۱۰. موسویان؛ سید عباس (۱۳۸۳)؛ «کارت های اعتباری در بانکداری بدون ربا»، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶.
۱۱. موسویان، سید عباس؛ غلامی، روح الله (۱۳۹۲)؛ «راهکارهای استمهال مطالبات غیرجاری در بانکداری بدون ربا» نشریه روند، شماره ۹، ص ۱۱.
۱۲. موسویان، سید عباس؛ میسمی، حسن (۱۳۹۳)؛ «بانکداری اسلامی مبانی نظری- تجارت عملی»، تهران پژوهشکده پولی و بانکی، ویرایش سوم.
۱۳. موسویان، سیدعباس؛ عبداللهی، محسن (۱۳۹۳)؛ «تبیین آسیب های اجرای عقود بانکی در کشور رهیافتی برای تحقق اقتصاد مقاومتی»، فصلنامه بهبود مدیریت، سال هفتم، شماره ۲۰.
۱۴. نظریور، محمدنقی؛ یوسفی، محمدرضا؛ ابراهیمی، میمنت (۱۳۹۳)؛ «شاخص های ممنوعیت ربا در عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران بررسی موردی تسهیلات اعطایی شعب بانک تجارت مشهد مقدس»، دو فصلنامه مطالعات و سیاستهای اقتصادی (نامه مفید)، شماره ۱۰۲، ص ۶۷.
۱۵. نظریور، محمدنقی؛ کیاالحسینی، سیدضیاءالدین؛ حقیقی، میثم (۱۳۹۲)؛ «چگونگی ارتباط بانک ها با بازار سرمایه در چارچوب نظام بانکداری بدون ربا»، دو فصلنامه جستارهای اقتصادی ایران، شماره ۱۹، ص ۴۱-۶۵.
16. Sulayman, A (2011) ; “the problem of late payment in Islamic Banks” Jeddah: king abdulaziz university
17. briault, C., 2007, “London as a centre of Islamice Finance?”, London: FSA Industry Forum.